

Evolució dels estudis d'història de la premsa al País Valencià

Francesc Andreu Martínez Gallego, Antoni Laguna Platero,
Antonio Vallés Copeiro del Villar

CEU San Pablo, València. Facultad de Ciencias de la Información.
Avda. Seminario, s/n. Moncada (València). Spain

Rebut: juny/1994

Resum

Els treballs sobre història del periodisme valencià s'han anat desgranant des de les acaballes del vuit-cents. Si llavors era l'erudició el que determinava la forma i el contingut de les prospeccions, els estudis sobre periòdics i periodistes han anat girant progressivament cap a una integració de la matèria investigada en els contextos econòmics, socials, culturals i polítics. El que els autors d'aquest article han intentat és esbrinar les línies mestres d'eixa evolució, del gir cap a plantejaments científics de la història de la premsa, integrats en l'àmbit dels estudis globals sobre la comunicació social al País Valencià. A més d'un assaig de periodificació dels canvis esdevinguts, s'intenten avançar explicacions de caire historiogràfic i socio-cultural sobre les raons d'eixes alteracions del rumb. Tanmateix, es fa un repàs als buits i a les carències, tant des de l'àmbit de l'anàlisi històrica com de les infraestructures (especialment editorials) que entrebanquen a hores d'ara l'eixamplament dels estudis, al temps que estimulen els qui se senten implicats en la construcció d'una història global i social de la comunicació. (Autor)

Paraules clau: història de la premsa, País Valencià, historiografia, història de la comunicació social.

Abstract. Evolution of research on the history of the Press in the Valencia region

There have been studies on the history of journalism in Valencia since the end of the nineteenth century. In those early days, the form and content of the studies devoted to the subject were determined by the criteria of erudition, but research on newspapers and newspaper journalists has steadily progressed toward an integrated approach, involving the economic, social, cultural and political aspects of the subject. The authors of the present article have attempted to identify the main tenets of this evolution, of the new direction taken toward a scientific approach to the history of the Press, within a comprehensive study of social communication in the Valencia region. In addition to plotting the changes that have taken place, historiographical and socio-cultural explanations are put forward for those changes of direction. This article reviews the gaps and shortcomings, both in the historical analysis and in the infrastructure (particularly at the editorial level) which currently stand in the way of further research, while acting as a spur to all those involved in the construction of a comprehensive, social history of communication. (Author)

Key words: history of the Press, Valencia region, historiography, history of social communication.

I. Als orígens, cronistes i erudits

De primer fou el relat oral, ja sigui en la llòbrega nit de castells i de monestirs, ja sigui al migdia de la plaça urbana. Després va venir el relat escrit en romanços, ara hagiogràfics, adés costumistes. Molt de temps d'història viscuda per a tan poca història recuperada.

L'explicació dels fets, el senzill i alhora complex perquè de tot plegat, començà a obrir-se camí amb Voltaire. Un segle més tard que aquest escrivís *El segle de Lluís XIV*, un altre francès, Jules Michelet, incorporà al bagatge historiogràfic existent l'«ambició globalitzadora». Coetàniament a l'autor de la *Història de França*, l'alemany Leopold von Ranke sacralitzava la dada per la dada en allò que constituïa la filosofia de l'historicisme erudit o positivisme. Va haver de ploure encara molta obra d'història, sense cap història, per fer un salt qualitatiu decisiu. Va ocórrer al 1929, quan els historiadors francesos March Bloch i Lucien Febvre creen la revista *Annales d'Histoire Economique et Sociale*. Ara ja no bastava amb la llista de successos, de dades, amb revisar el passat; ara s'havia de començar a entendre i, consegüentment, a explicar el passat.

La història de la premsa en general i de la valenciana en particular, ha viscut sumida en el positivisme fins despús-ahir. Llistes de diaris, d'impremtes i d'alguns periodistes, han estat publicades per estudiosos, erudits, cronistes i col·leccionistes com a molt, sense preguntar-se ni una sola volta *el perquè*. Amb tot, han de reconèixer que són aportacions valuosíssimes per a poder recompondre el passat periodístic, que, sense el cúmul de dades que ens proporcionen, avui seria impossible intentar explicar el passat.

La majoria d'aquestes obres es desenvoluparan entre la segona meitat del XIX i la primera del XX. El seu camp de recollida de dades mai no superarà l'àmbit provincial. L'excepció, en tot cas, es dirà José Navarro Cabanes (1874-1929). Periodista, carlista i erudit, Cabanes publicà cada any a l'*Almanaque de Las Provincias*, des del 1894 fins gairebé la seua mort al 1929, la relació de premsa editada al llarg de l'any en tots els pobles i les ciutats de les comarques de València i, a voltes, les d'Alacant. Sens dubte, la voluminosa col·lecció de títols que Navarro Cabanes llegà, a la seua mort, a l'Hemeroteca Municipal, es va haver de començar a gestar amb motiu d'aquest tipus de col·laboracions. Més enllà de les col·laboracions anuals, Navarro realitzà sengles catàlegs de la premsa més volguda per ell. En primer lloc, *Apuntes bibliográficos sobre la prensa carlista*, obra que va ser redactada el 1913 amb motiu d'un concurs convocat per la Juventud Legitimista Tradicionalista. L'obra hi obtingué el primer premi, i quatre anys després, amb un pròleg de Juan L. Martín Mengod, director aleshores del *Diario de Valencia*, fou publicada per la impremta de Torres Sanchis. També Domènec Cirici Ventalló, antic company de Navarro, redactor en cap d'*El Correo Español* en aquells moments, participà amb un «Intermedio» a l'obra final. Les tres-cents sis pàgines que integren aquest llibre constitueixen l'únic catàleg conegut sobre la premsa carlista espanyola, la qual cosa indica la seua importància.

Però l'obra capital de Navarro és el *Catàleg bibliogràfic de premsa valenciana escrita en nostra llengua i publicada en València, pobles de la província i per les colònies valencianes en Madrit, Barcelona, Zaragoza i Repúbliques americanes, 1586-1927*, treball que va aconseguir el primer premi als Jocs Florals de Lo Rat Penat de 1927 i que, finalment, va veure la llum en forma de llibre dos anys després, gràcies a la impremta del mateix *Diario de Valencia*. Més de mig segle després, l'Associació de la Premsa de València retia homenatge a aquest periodista, catalogador i col·leccionista de premsa, amb la reedició del catàleg sobre premsa valenciana que inclou un estudi preliminar a càrrec d'Antoni Laguna.

A partir d'aquest punt, tots els treballs publicats fins ara tenen una delimitació espacial concreta que obliga, lògicament, a seguir-la. Així ho va fer José Altabella a la seua tesi doctoral, *Fuentes crítico-bibliográficas para la historia de la prensa provincial española* (Universitat Complutense de Madrid, 1983), tota ella un excel·lent estat de la qüestió de la història de la premsa espanyola. D'aquest treball de doctorat, es va publicar al 1991 la part valenciana, a les actes del I Congrés Internacional de Periodisme, titulada «València, 200 anys a primera plana».

L'excepció s'anomenarà Ricard Blasco, que exercí, de pont entre l'empirisme regnant i els primers estudis amb una certa profunditat. La seua obra més important serà la coordinació del catàleg, publicat per la Institució Alfons el Magnànim, de la Diputació de València, al 1983, amb el títol de *La premsa del País Valencià, 1790-1983*. Es tracta del primer lliurament del que havia de ser la gran catalogació de la premsa de tot el País Valencià. Els treballs següents, que Ricard Blasco ja no entregà mai més, pretenien ser un catàleg alfabètic i un altre de cronològic.

El catàleg de Blasco, amb tot, constitueix l'eina més important per al treball d'investigació en premsa. Especialment tenint en compte la situació lamentable en què es troben els nostres fons hemerogràfics. València presenta una situació de subdesenvolupament manifest en matèria d'hemeroteques. Sense dotació de material ni de persones; sense una labor de recerca i de recuperació de les nombroses col·leccions que es troben en uns altres àmbits, preferentment a Madrid; sense una idea ni un pressupost clars per catalogar, mitjançant els moderns procediments informàtics, els fons existents; sense explicacions mínimes de per què un diari que figura registrat en una fitxa, ja no existeix al dipòsit... En definitiva, el treball de Ricard Blasco marca un punt d'inflexió en el coneixement de quanta premsa valenciana existeix, on es guarda i quins números hi ha.

Amb anterioritat, Blasco havia fet una altra inestimable aportació per a l'anàlisi temàtica de la premsa, en haver redactat les veus de premsa de la *Gran Enciclopedia de la Región Valenciana*, una enciclopèdia que es va editar al 1973, en dotze volums i que avui dia encara no ha estat superada.

Per últim, assenyalem que totes les obres genèriques sobre el periodisme espanyol o català, des de les més clàssiques com la de González Imaz, Pedro Gómez Aparicio, Torrent i Tasis, Sáiz, Seoane, Tobajas, etc., fins a les més

recents, com la de Checa Godoy sobre la II República, fan menció de tant en tant d'alguna publicació periòdica valenciana, evidentment, en funció de la seua importància i del mètode d'anàlisi utilitzat.

En el terreny de la més estricta erudició, que gairebé mai no s'ocupa de donar una visió global de l'àmbit del periodisme valencià —tal vegada l'única excepció, a banda de la ja comentada de Navarro Cabanes, la representa l'obra de Ribelles Comín—, la cronologia de la producció d'obres consta de tres períodes històrics clars: els anys vuitanta del segle XIX —l'arrencada—; els anys inicials —la primera dècada— del segle XX, i, finalment, els anys quaranta i cinquanta del segle XX, en el marc del primer franquisme.

Per descomptat, les dates consignades no apleguen la totalitat dels estudis bibliogràfics i biogràfics produïts sobre el periodisme valencià, però sí que representen moments d'especial tensió creadora en aquest camp. No s'ha treballat encara sobre les causes profundes d'aquesta distribució cronològica, i no és aquest el lloc per a fer-ho, encara que podem apuntar breument algunes hipòtesis. Als anys vuitanta del segle XIX es fa el primer balanç en dues direccions: d'una banda, s'estudia tot allò que ha contribuït al progrés i al desenvolupament local i es considera la premsa com una «incitadora» del creixement dels «interessos materials». És per això, que una mateixa obra pot tractar alhora la història de la construcció d'un port, de la línia ferroviària o de la instal·lació de l'enllumenat o de l'aigua potable, i també, la història de l'edició de periòdics. De l'altra, es fa balanç també de la primera onada de la *renaixença* i en aquesta hi solen adquirir relleu els autors que escrigueren obres en valencià al llarg de la centúria, encara que els seus catàlegs no obliden l'abundant producció bilingüe ni el pas dels escriptors renaixentistes per publicacions escrites en castellà.

Al principi del segle XX, en ple auge del positivisme i, al mateix temps, en la primera formulació del valencianisme polític, el tipus d'obres editades sobre la premsa valenciana és extraordinàriament pareguda —pel mètode i per la força— a les editades als anys vuitanta. Pareix que després del «desastre del 98», el replegament dels fums imperials faça recaure, de nou, el pes de l'atenció sobre la cosa local, i es preferix la seguretat d'allò estret als perills de l'imperialisme.

Finalment, després de la Guerra Civil i amb l'establiment de l'estat feixista, es produeix una retirada historiogràfica. Els primers signes d'abandonament del positivisme i de l'ampliació científica de l'àmbit històric, apareguts durant els anys republicans, queden escapçats. Es torna a l'«arqueologia», que no s'ha d'entendre com a expressió d'una disciplina científica, sinó com una modalitat d'eludir la realitat que no té res a veure amb els seus dominis actuals: es tracta d'anar acumulant material *perio-lític*, trobat en diferents capes i estrats, sense interrogar-se per la seua presència ni per la seua incidència, ja que tota pregunta pot tenir connotacions presentistes poc afortunades per a la correcta infusió d'*esperit nacional*. Alguns autors contribueixen activament a aquesta formació; d'altres, simplement, no poden fer altra cosa si volen veure publicat el fruit del seu treball i del seu interès investigador.

Aquest tercer moment tindria un apèndix al final dels anys seixanta i el principi dels setanta, amb un renovat moviment per a l'estudi de la premsa,

suscitat al voltant dels professors i dels alumnes de l'Escola de Periodisme de l'Església, a la secció de València, que donarà com a fruit algunes tesis de llicenciatura, un material majoritàriament inèdit i de difícil accés. En certa manera, l'obra clau d'aquest període és el llibre del professor J. Altabella, «*Las Provincias*», *eje histórico del periodismo valenciano, 1866-1969* (Madrid, 1970).

Així doncs, el primer catàleg de la premsa apareguda a la ciutat de València entra dins aquesta primera ona concèntrica d'estudis erudits sobre el periodisme, centrada a la penúltima dècada del vuit-cents. Portarà la firma de Lluís Tramoyeres Blasco i es titularà *Periódicos de Valencia. Apuntes para formar una biblioteca de los publicados desde 1526 hasta nuestros días*. El catàleg va aparèixer en articles per lliuraments a la *Revista de Valencia*, als anys 1880 i 1881, més tard, al 1889, seria editat en forma de llibre. Per últim, existeix una reedició facsímil a càrrec de la llibreria París-València.

De Lluís Tramoyeres són també alguns treballs apareguts a l'*Almanaque de Las Provincias*, entre els quals destaca «El centenario del *Diario de Valencia*» (València, 1890).

En l'àmbit de la Renaixença, el primer catàleg es degué a un dels seus principals protagonistes, Constantí Llombart (Carmel Navarro), amb *Los fills de la morta-viva. Apunts bio-bibliogràfics pera la història del Renaixement lliterari llemostí en Valencia* (València, 1883); seguit pel de Francisco Tubino, *Historia del renacimiento literario contemporáneo en Cataluña, Baleares y Valencia* (Madrid, 1890).

Un altre catàleg fonamental per a conèixer les impremtes que portaven a cap l'edició, tant de diaris com de qualsevol tipus de publicació, és el que José Enrique Serrano Morales va editar a la ciutat de València entre el 1898 i el 1899: *Reseña histórica en forma de diccionario de las Imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868, con noticias bio-bibliográfica de los principales impresores*. També en aquest cas existeix una edició facsímil a càrrec de la llibreria París-València. En el camp de l'estudi de l'edició i dels impressors, Francesc Almela i Vivies s'ocupà d'*El editor don Mariano Cabrerizo* (València, 1949) i Carola Reig Salvà publicà al 1972 un interessant treball sobre un avantpassat seu, *Vicente Salvà. Un valenciano de prestigio internacional* (València, 1972), en què —tot manejant documentació privada— es feia ressò d'un impressor romàntic que va publicar a Ciutat de Palma *Aurora patriótica mallorquina* (1812-1813) —substituint en la redacció el seu amic Isidor Antillón—, i a Londres, la *Miscelánea hispano-americana* (1829), per a desenvolupar després la seua vida d'editor entre París i València.

Per a la ciutat d'Alacant, és també al final dels anys vuitanta del segle XIX quan es pot observar l'inici de l'interès erudit per les impremtes, els diaris, els editors i els escriptors comarcals. El llibre de M. Rico García i A. Montero Pérez, *Ensayo biográfico-bibliográfico de escritores de Alicante y su provincia* (Alacant, 1889), proporciona notícies d'interès sobre periodistes que, esporàdicament, s'aproparen al món de la literatura. Del mateix tipus és el llibre de J. M. Milego i A. Galdo López, *Alicantinos ilustres* (Alacant, 1889). Al 1961,

l'estudiós alacantí Vicent Martínez Morellà va prologar una edició numerada (quatre-cents exemplars) de l'obra del periodista i escriptor Manuel Rico García (1857-1913), *Bosquejo histórico de la imprenta en Alicante en el siglo xx* (Alacant, 1961). Als anys cinquanta del segle XX, el periodista Rafael Quilis Molina, publicà diferents articles de tall anecdòtic al diari *Informaciones*, de la ciutat d'Alacant, distribuïts entre setembre de 1954 i febrer de 1955. Als anys seixanta Vicent Ramos va fer conèixer un documentat treball sobre *Literatura alicantina (1839-1939). Ensayo crítico y bibliográfico* (Madrid, 1966), d'interès per a conèixer el vessant literari d'alguns periodistes, en una simbiosi extraordinàriament freqüent fins fa ben poc.

A Castelló i altra volta als anys vuitanta del segle XIX, s'observa el desfici de les elites locals pel coneixement d'allò propi, de la història local, en una estimació de progrés, avaluat amb la màxima «asèpsia» social, de les classes socials que l'han protagonitzada, fonamentalment de la burgesia local. És en aquell context on tenen una magnífica acollida les obres de Juan M. Balbas Cruz: *Castellonenses ilustres. Apuntes biográficos* (Castelló, 1883); *Casos y cosas de Castellón. Estudios históricos premiados en los Juegos Florales del RAT-PENAT de Valencia (1883) y en la Exposición literaria y artística de Madrid (Castelló, 1884)* i *El libro de la provincia de Castellón. Obra premiada en los Juegos Florales del Rat-Penat celebrados en Valencia en 23 de julio de 1889* (Castelló, 1892). En aquests llibres, hi podem trobar, ací i allà, disseminades, notícies que poden ser útils per al major coneixement de la premsa castellonenca i dels seus protagonistes, impressors, editors i periodistes. Encara molt més sistemàtica serà la consulta de les obres de Josep Ribelles Comín. La seua obra *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón, con la Historia del Puerto del Grao y del periodismo provincial* (Barcelona, 1905), és la primera catalogació completa —lògicament fins a l'any d'edició de l'obra— de totes les publicacions periòdiques aparegudes a Castelló. L'autor decidí ampliar i aïllar aquella part tercera del llibre ressenyat i va traure a la llum la *Historia del periodismo de la provincia de Castellón* (Castelló, 1915).

L'interès erudit de José Ribelles Comín va produir encara una obra d'entitat bibliogràfica imbricada amb les primeres formulacions del valencianisme polític; es tracta de la seua *Bibliografía de la lengua valenciana, o sea catálogo por orden alfabético de autores, de libros, folletos, obras dramáticas, periódicos... desde el establecimiento de la imprenta hasta nuestros días*. Aquesta obra, que eludeix els límits locals i comarcals, per ocupar-se de qualsevulla publicació en valencià anterior al 1905, va rebre aquell mateix any un premi de la Biblioteca Nacional, que comportava el compromís de l'Estat per publicar-la. En efecte es publicà, tot i que amb un considerable retard primer i mandrosa cadència després: el tom I apareixia el 1915; el II, el 1929; el III, el 1943, i el IV el 1978. És aquest darrer el que està preferentment dedicat a les publicacions periòdiques.

Pel que fa a Castelló, Josep Navarro Cabanes s'uní, tardanament, als anys del franquisme, a l'aportació de notícies sobre la premsa local en un article per al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 25 (1949, p.303-311),

titulat «Unas notas acerca de la prensa en Castellón». Deu anys després, J. Cid López s'ocupava de recordar els orígens de la periodicitat informativa a Castelló amb «El Boletín Oficial de la Provincia», a *Penyagolosa*, núm. 5 (Castelló, 1959). Aquests treballs es completaren el 1970 amb un article de M. Galindo, titulat «Breves notas sobre el periodismo y el folletín en la prensa castellanense del siglo XIX», al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, núm. 56 (1970, p.174-198).

II. El descobriment de la premsa com a font històrica i com a criatura social

La historiografia valenciana comença a espolsar-se la son als anys seixanta. A la universitat o al seu «extraradi» intel·lectual immediat es conjuguen les aportacions de l'escola de Vicens Vives, gràcies a Joan Reglà, a la presència de Josep M. Jover a la Facultat d'Història de València i al revulsiu assagístic que signa, el 1960, Joan Fuster *Nosaltres els valencians*.

I la convulsió dóna els seus primers resultats al final de la dècada i l'inici de la següent. No volem fer-ne ací un seguiment cronològic ni una interpretació però sí assenyalar la seua incidència en l'àmbit dels estudis d'història de la comunicació. Com es veurà, el tronc d'aquests estudis partí d'un treball amb vocació — en els termes que el professor Pierre Vilarho expressà— d'història total. I és que, la més important de les aportacions ve de la mà d'Enric Sebastià Domingo, que el 1971 defensa la seua tesi doctoral, *La transición de la cuestión señorial a la cuestión social en el País Valenciano*. Una tesi que, tot i restar encara inèdita, va suposar el començament d'un corrent d'anàlisi centrada en el materialisme històric i especialment preocupada per la història social de la revolució burgesa a Espanya, en el lapse final de la transició del feudalisme al capitalisme.

En la història del periodisme va tenir dos significats projectius i fonamentals: d'una banda, valorà la premsa com a font històrica, en un temps en què aquesta o bé era plena d'erudicions sense significança analítica, o bé era menyspreada com a font massa subjectiva pels dictats de l'acadèmia i la història oficial. De l'altra, en el seu plantejament d'estudi de la formació de la classe social que anava a protagonitzar la revolució, la burgesia, l'obra del professor Sebastià es fixà especialment en un diari, el primer de València, aparegut el 1790, el *Diario de Valencia*. L'estudi vinculà a la formació d'aquesta classe l'aparició del periodisme modern —del periodisme *stricto sensu*—, llançant així una hipòtesi que encara avui continua donant resultat en el camp de la investigació.

I és que la investigació del professor Sebastià creà una escola d'historiadors valencians de la qual recentment s'ha especialitzat un sector abocat als estudis de comunicació social, de què formen part els qui subscriuen.

Abans d'albirar algunes de les aportacions d'aquesta última via, convé dir que la prospecció sobre el *Diario de Valencia* s'ha convertit en un tema recurrent durant les últimes dècades i que, probablement, continuarà essent-ho en un futur pròxim. Ja al 1974 i al 1975 la professora Emília Salvador publicava dos articles, «El nacimiento del *Diario de Valencia*, 1790. Sus principios funda-

cionales como reflejo de la mentalidad de una época», a *Estudios*, núm. 2 (València, 1974) i «Las relaciones hispano-francesas durante el trienio 1790-93. Su visión a través del *Diario de Valencia*», a *Homenaje al Dr. D. Juan Reglá Campistol*, vol. II (València, 1975). Després d'uns anys de menor atenció, els 90 han conegut el retorn de l'interès sobre aquesta publicació, tal com demostren els articles de Ricard Blasco, «Ombres per aclarir els orígens de la premsa valenciana» i de José M. Rodrigo Valero, «El Diario de las Luces. El *Diario de Valencia* durante la ocupación francesa de Valencia. Enero 1812-Julio 1813», tots dos al llibre d'A. López i A. Laguna que recull els resultats del I Congrés Internacional de Comunicació Social, organitzat a la ciutat de València al 1990 i titulat, per ser homenatge a aquell *Diario de Valencia*, *Dos-cents anys de premsa valenciana* (València, 1991). Més recents encara resulten els treballs d'Antoni Laguna i d'Immaculada Rius Sanchis, «El *Diario de Valencia*. Las crónicas de un mundo pequeño» a *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 1 (València, 1991) —especialment centrat en l'anàlisi dels avisos, la publicitat—; el de Mònica Bolufer Peruga, «Poesía satírica y crítica de costumbres en el *Diario de Valencia* (1790-1800)», a *II Congrés de Joves Historiadors i Geògrafs. Actes* (València, 1992), i el llibre de Jesús Bilbao, *El «Diario de Valencia». Luces y sombras, 1790-1800* (València, 1994).

La hipòtesi del professor Sebastià fou reelaborada per Antoni Laguna per a plantejar una pregunta, en forma de ponència, al Congreso de Historia de la Prensa Española del Siglo XVIII, titulada «El periodismo del siglo XVIII, ¿qué periodismo?», publicada a un número *ad hoc* de la revista *Estudios de Historia Social*, núm. 52-53 (Madrid, 1990); de la mateixa manera va servir també per a l'anàlisi que A. Laguna, F. A. Martínez i I. Rius van presentar a les Primeres Jornades d'Història de la Premsa, organitzades a Sant Cugat del Vallès al 1992, amb el títol de «Raons d'un naixement: el *Diario de Barcelona*, 1792», publicat a *Treballs de Comunicació*, núm. 4 (Barcelona, 1993, p. 159-176). A l'últim congrés esmentat, Ricard Blasco hi presentà també un dels seus darrers treballs sobre el *Diario de Valencia*: «Claroscurs en els inicis de la premsa valenciana», a *Treballs de Comunicació*, núm. 5 (Barcelona, 1994).

La relació entre premsa, burgesia, revolució i procés revolucionari espanyol —circumscribita o no a l'escenari valencià— amplià prompte el seu marc cronològic. La mateixa tesi inèdita del professor Sebastià es movia en un arc històric secular, des del final del segle XVIII fins al finals del vuit-cents. D'ací que els nous historiadors de la dècada dels setanta paressen atenció en aquesta cronologia i en la premsa com a subjecte i objecte d'estudi històric. Un bon exemple, el representa Juan Sisinio Pérez Garzón, de primer amb el seu treball sobre un periodista i activista polític nascut a València però emigrat a Madrid, *Luis Morote. La problemática de un republicano (1862-1913)* (Madrid, 1976); després amb un sòlid article sobre un diari cabdal per a comprendre la revolució burgesa en el seu vessant polític-periodístic i capitalista, «El *Eco del Comercio*, portavoz del programa revolucionario de la burguesía española, 1832-1835», al volum col·lectiu, sota l'auspici d'A. Gil Novales, *La prensa en la revolución liberal* (Madrid, 1983).

Precisament l'*Eco del Comercio* va tenir de director, a més de Fermín Caballero, l'alacantí Joaquim Maria López, que compta a l'actualitat amb una biografia elaborada precisament per un deixeble de Gil Novales; ens referim a Antoni Moliner Prada i al seu *Joaquín María López y el partido Progresista, 1834-1843* (Alacant, 1988).

Dins la relació que fem i que arrenca de la tesi inèdita tal vegada més prolífica dels últims anys, s'han de citar també els treballs d'A. Laguna, E. Ortega, F. Martínez i J. A. Piqueras. Antoni Laguna redactà la seua *Historia del periodismo valenciano* el 1990, justament el mateix any que organitzava el I Congrés Internacional de Comunicació Social. Un any abans, i amb Eduard Ortega de la Torre, comptava amb una publicació crucial per a la correcta comprensió del periodisme valencià en relació amb el romanticisme, *Vicent Boix. Aproximació biogràfica al romanticisme valencià* (València, 1987); treball que completarà en l'estudi «Los periodistas y la sociedad. Una imagen de Valencia al final del Antiguo Régimen», publicat a *Dos-cents anys de premsa valenciana* (1991), i, amb més substància encara, a la seua tesi doctoral llegida al 1994. Francesc A. Martínez es va aproximar al setmanari valencià *La Esmeralda*, i la seua relació amb els grups progressistes i demòcrates de la ciutat al text «La premsa y la difusió de la utopia: notas en torno a la revolució de 1848 en Valencia», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*; posteriorment ha publicat, incidint en l'aproximació biogràfica, el llibre *Premsa y partido en el progresismo valenciano. José Peris y Valero, 1821-1876* (València, 1994).

José Antonio Piqueras va presentar una ponència al congrés del 1990, reiteradament citat, en la qual revitalitzava el plantejament social i globalitzador a l'hora d'afrontar l'estudi de la premsa; portava per títol «Premsa y burguesia en la Valencia del siglo XIX» i es publicà a *Dos-cents anys de premsa valenciana*. El professor Piqueras, juntament amb el mestre Enric Sebastià, varen traure poc després a la llum el llibre *Agiotistas, negreros y partisanos. Dialéctica social en visperas de la Revolución Gloriosa* (València, 1991), en què es fa una anàlisi exemplar de la relació entre els grups socials, els seus interessos, les seues estratègies i el paper de la premsa. L'epígraf «La configuració del quart poder, una nova estratègia conservadora» analitza la transmutació, als anys seixanta del vuit-cents, del diari *La Opinión* al diari *Las Provincias*, sense perdre el tarannà burgès i conservador conferit pel magnat José Campo i l'editor Doménech.

El diari *La Opinión*, de València, comptava amb un estudi previ; tot i que fonamentalment abocat a la relació entre textualitat i ideologia, es tracta de la tesi de llicenciatura inèdita de Justo Serna, *Premsa e ideologia agrarista en el País Valenciano: a propósito de «La Opinión» (1860-1866)* (València, 1981). Per la seua part, el magnat José Campo ha suscitat una multiplicitat d'estudis, tenint en compte l'ampli ventall en què es varen moure els seus negocis i interessos. Eludint l'exhaustivitat, remetem a l'obra col·lectiva *El marqués de Campo, 100 años después* (1989), que engegava amb la reproducció del treball pòstum de Francesc Almela i Vives, *El marqués de Campo. Capdavanter de la burguesia valenciana (1814-1889)*. Aquest text feia conèixer, entre d'altres moltes coses, l'interès de José Campo per l'obertura del canal de Panamà i l'enviament, a les

seues costes, d'una expedició per a comprovar *in situ* la marxa del projecte. D'aquella expedició va retre compte, al seu dia, Francesc Peris Mencheta, personatge fonamental per al just coneixement dels inicis del reporterisme espanyol, de les beceroles de la premsa d'empresa i de la incorporació de la sintaxi del *nou periodisme*. El text de F. Peris Mencheta, *De Madrid a Panamá*, ha estat reeditat fa poc (València, 1993), amb un estudi introductor de José Antonio Piqueras Arenas. Malgrat que una recerca exhaustiva de la figura de Peris Mencheta és encara per fer, s'ha de deixar constància ací del llibre *El «Ciero» no va arribar al segle* (Barcelona, 1989), que Jordi Montaner ha dedicat al diari que va fundar Peris a Barcelona, el 1892, *El Noticiero Universal*.

Pei que fa a Castelló, hi destaquem el treball de Vicent Sanz Rozalen, «En torno a los orígenes de la prensa en Castellón de la Plana. De *El Eco de Castellón* a *El Eco de Mijares* (1856-1858)», a *II Congreso de Joves Historiadors i Geògrafs. Actes* (València, 1992); per bé que en el terreny del «descobriment» de la premsa com a font, convé ressenyar la recerca de Consol Aguilar Ródenas, *La educación en Castellón a través de la prensa: 1868-1900* (Castelló, 1985).

III. La premsa i la taxonomia: la fase prèvia

Des que la premsa entrà en auge com a font històrica, des que els diaris i les revistes es començaren a considerar com a subjectes històrics dignes d'estudi detallat, es va notar, en paral·lelament, la necessitat de procedir a la seua localització i catalogació. La tasca era feixuga, ja que aquest tipus de treball no tenia tradició al País Valencià. Quan s'encetava la dècada dels setanta, encara tot era per fer; avui s'ha recorregut una bona part del camí, si bé encara no podem considerar-la una feina conculsa.

Fou en el marc de la celebració del I Congrés d'Història del País Valencià, per l'abril de 1971, quan, en forma de ponències i de comunicacions, es varen presentar els primers treballs en aquest camp. Les actes del congrés, en quatre volums, foren editades per la Universitat de València entre el 1973 i el 1974. Els treballs recollits són els següents: Maria Pilar Gómez, «Catálogo de la exposición bibliográfica», tom I, p. 71-104; F. Casa Botelle, «Revistes de ciències mèdiques al País Valencià (segle XIX)», tom I, p. 673-689; G. Zaragoza Rovira, «Fuentes para el estudio del movimiento obrero valenciano en el Instituto Internacional de Historia Social de Amsterdam», tom I, p. 579-590; R. Aracil, J. M. Bernabé i M. García, «Contribució a un catàleg de premsa periòdica alcoiana», tom I, p. 691-703, i, finalment, el d'A. Ventura Conejero, «La premsa local de Xàtiva a començaments del segle XX», tom I, p. 705-718.

Després del congrés de 1971, tres grans línies de catalogació i de documentació es mantindran vigents fins avui.

En primer lloc, apareixerà un important centre de documentació a la Facultat de Medicina de València, que actualment compta amb un fons perfectament catalogat de publicacions mèdiques i n'ha promogut treballs de diversa mena.

En segon terme, començarà a desenvolupar-se en l'àmbit valencià la disciplina del documentalisme i de l'arxivística sota el guiatge de la professora

Francisca Aleixandre Tena, que catalogarà els fons de la Real Sociedad Económica de Amigos del País i gestionarà la fundació Nicolau Primitiu de la Biblioteca Pública de València, que compta amb un fons periodístic i documental de gran vàlua històrica. Francisca Aleixandre, amb Carolina Sevilla, s'ocupen en l'actualitat de posar al dia el ranci treball de Serrano Morales, mitjançant un estudi exhaustiu de la impremta contemporània valenciana. A *I Congrés d'Història de la Ciutat de València. En trànsit a la gran ciutat* (València, 1988), tom III, totes dues presentaren un treball sobre aquest objecte d'estudi: «Imprentas en la Ciudad de Valencia durante la primera mitad del siglo XIX», d'Aleixandre, i «Imprentas valencianas en la segunda mitad del siglo XIX», de Sevilla.

En aquest territori, el de l'estudi del *medi físic* —diguem-ho així—, de la impremta i els impressors, citem, per a València, la llarga trajectòria de Ricard Blasco Laguna, que va comptar amb una «Síntesi històrica de la impremta valenciana», a *Homenatge a la impremta valenciana, 1474-1974* (València, 1974), per arribar a desembocar a *La impremta valenciana* (València, 1990). També té interès, tot i que deriva cap a l'estudi literari, el treball de la professora Rosa Cañada sobre el plec de cordell i unes altres formes de comunicació popular, afer que va avançar a «La impremta popular: auques, col·loquis i al·leluies», a *La impremta popular valenciana* (València, 1990).

A Alacant no s'han renovat encara els estudis dels anys cinquanta i seixanta; ens referim al treball d'Isidre Albert Berenguer, *La impremta en Alicante en el siglo XVIII* (Alacant, 1957) i *La impremta en la provincia de Alicante (1602-1925)* (Alacant, 1971), i a l'obra de Vicent Martínez Morellà, *La impremta en Alicante durante la Guerra de la Independencia (1808-1841)* (Alacant, 1962).

En tercer lloc, s'han anat elaborant catàlegs de premsa, tot i que moltes publicacions continuen disperses a les biblioteques o als arxius municipals. Aquests catàlegs s'ocupen, però només en comptades ocasions, d'anar una mica més enllà, per a interrelacionar la premsa ressenyada amb la vida social, política i econòmica municipal. Tot i així, aquest últim tipus de treball comença a proliferar des de fa uns anys, sens dubte a l'escalf de propostes de treball com la *història local* i la *microhistòria*.

Per a les comarques de València, remarcuem el treball d'A. Carrasquer, J. Cortes, A. de Sales i A. de Furio, «Catàleg de la premsa periòdica a Sueca (1898-1984)», a *Quaderns de Sueca*, núm. 5 (1985), p. 113-134; el de P. Alapont i F. Martí Campoy, «Catàleg de premsa periòdica de Catarroja (1902-1985)», a *Afers*, núm. 2, p. 427-443. De G. García Frasset, el *Catàleg de la premsa comarcal de la Safor, 1880-1982* (Oliva, 1988); de V. Beguer Esteve, *La premsa torrentina fins a 1939* (Torrent, 1985), i d'A. Martínez Albiach, *Cullera, 53 años de periodismo: 1883-1936* (Cullera, 1989).

Per a les terres d'Alacant comptem amb els estudis de Fernando Matallana, «Aproximación a un catálogo de publicaciones periódicas eidenses», a *Alborada*, núm. 31 (Elda, 1985); d'Adelino Calatayud, «Novelda y sus periódicos», a *Betània* (1982); d'A. Espinós i F. Polo, *Premsa periòdica a la Marina Alta. 1861-1935* (Xàbia, 1984), i d'A. Espinós, T. Ballester i F. Moreno, *La prem-*

sa a la Marina Alta, 1840-1990 (Xàbia-Alacant, 1993); com també amb el treball que sobre Elx ha desenvolupat Miquel Ors Montenegro, *La premsa il·licitana, 1836-1980* (Alacant, 1984). Un complet catàleg provincial, tot i que circumscrit als anys de la Segona República, és el que han confeccionat darre-rament Francisco Moreno Sáez (ed.), *La premsa en la província de Alicante durante la Segunda República (1931-1936)*, d'Ediciones Gil-Albert, de la Diputació Provincial (Alacant, 1994).

Per a les comarques castellonenques els treballs de Jordi Romeu Llorach, «La premsa en el País Valencià (el caso de Vinaròs, 1864-1936)» i «La premsa en el País Valencià: el caso de Castellón (1900-1931)», ambdós a *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 2 i 4, respectivament; i *La premsa de Vinaròs, 1864-1982* (Vinaròs, 1982); com també *La premsa de Castelló a l'Archivo Histórico Nacional, secció Guerra Civil de Salamanca* (Castelló, 1987). També les aportacions de Maria Lluïsa Villora, «Las publicaciones periódicas de Castellón de la Plana —hasta 1900— existentes en la Biblioteca Pública de la ciudad» a *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, núm. 3; d'Elena Sánchez Almela, *Guía del Archivo Histórico Municipal de Castellón* (Castelló, 1984), des del moment que aquest arxiu conté un important fons hemerogràfic; M. C. Corona Marzol, «Estudio de la prensa política en Castellón durante el siglo XIX» a *Estudis Castellonencs*, núm. 1 (1982, p. 265-288), i de Pau Viciano, «Catàleg bibliogràfic de les publicacions periòdiques aparegudes a Castelló de la Plana durant l'època isabelina i el sexenni democràtic (1834-1874)» al *I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana* (Castelló, 1987).

Un primer intent, que demana un major desenvolupament, de ponderar les raons de la distribució de la premsa a les diferents comarques del País Valencià al llarg de la contemporaneïtat, és el de Berta Chulvi Ferriols, «Evolución y factores de desarrollo de la prensa local en la Comunidad Valenciana (1836-1939)», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*.

Per descomptat, el catàleg de Ricard Blasco, ja comentat, representa, ara com ara, l'únic compendi globalitzador i participa dels corrents ací esmentats.

IV. Les línies d'investigació

1. La investigació lingüístico-cultural i la premsa: el valencianisme i els diaris

El 1961, un mestre d'escola, molt interessat en afers de pedagogia i més encara en la promoció del valencianisme cultural (i polític en la mesura del que era possible per aquelles dates), Enric Soler i Godes, donava a imprimir un treball sobre *Els primers periòdics valencians* (València, 1961). Aquesta publicació marcava un gir en el camp del vessant sòcio-cultural: si en les tres primeres dècades del segle XX el valencianisme, com a moviment polític-cultural, havia situat els seus referents en l'àmbit de la literatura culta, als anys seixanta i setanta de la mateixa centúria, quan prenia posicions davant el final imminent i ranmateix posposat del franquisme, es fixava en la literatura popular i en un dels seus principals suports: la premsa, la prem-

sa satírica —molt especialment— a l'estil dels Bernat i Baldoví, Bonilla, Boix, etc.

Fins i tot abans que Soler i Godes, un altre erudit, marcat per l'afinitat valencianista, Francesc Almela i Vives, havia produït una sèrie de treballs, alguns dels quals pareixien suggerir, dins una visió interclassista, aquella necessitat de «baixada» a allò popular. Treballs com *La literatura valenciana* (València, 1934), *Panorama històric de la literatura valenciana* (València, 1955), «*El Fénix*». *Valencia, 1844-1849*, i, poc després, *El «Liceo Valenciano». Sus figuras y actividades* (Castelló, 1962). Els dos darrers fan referència explícita a diaris i a institucions del romanticisme valencià, on trauen punta als seus llapis alguns dels protagonistes de la Renaixença.

El 1971, el professor A. Cucó Giner publicava *El valencianisme polític (1874-1936)* (València, 1976), que en certa manera, completava el «despertar» dels filòlegs i dels especialistes en literatura, en copsar l'existència, ja no d'un passat cultural, sinó d'una transcendència política en l'àmbit del valencianisme. Addicionalment, el treball de l'historiador Cucó se situava també entre els que, aquells dies, descobrien i valoraven la premsa com a font històrica de primera magnitud.

Aquests estudis, als quals cal afegir el de Joan Fuster, *La Decadència al País Valencià* (Barcelona, 1976) i el de David Cervera Bañuls, *La premsa valenciana en su aportación a la Renaixença* (València, 1976), marcaren, al nostre parer, una de les línies ideològiques —amb repercussions en l'àmbit d'estudi— amb les quals el valencianisme arribaria als anys de l'embranchida democràtica. Quan aquesta semblava mitjanament consolidada, apareixien títols significatius en l'observació d'aquell passat romàntic i renaixentista, que apel·lava —al mateix temps— a la consciència individual i a una sèrie de valors col·lectius que pareixien situar-se per damunt de les divisions grupals. El filòleg i professor Manuel Sanchis Guarner publicava les seues recerques a *La Renaixença al País Valencià* (Barcelona, 1968) i a *El sector progressista de la Renaixença valenciana* (València, 1978).

Aquests estudis, els continuaran molts d'altres en què premsa i valencianisme es conjuminen. Ací remarcarem els de Vicent Simbor, *Els orígens de la Renaixença valenciana* (València, 1980); de M. Lloris, *Constantí Llombart* (València, 1982); de Ricard Blasco Laguna, *Constantí Llombart i Lo Rat Penat* (València, 1985); de J. Ribes Ros, «El periodisme naixent. Josep Bernat i Baldoví» o de J. V. García i G. Giménez, «La premsa satírica en la societat del segle XIX: el cas d'*El Tabaleu*», tots dos a A. López i A. Laguna, *Dos-cents anys de premsa valenciana*.

A aquest corrent, i sense voler fer nòmimes exhaustives, s'han anat afegint investigadors que treballen sobre períodes cada volta més propers en el temps, i que han incorporat el pòsit de la literatura o de la premsa «popular», hereves d'aquell renaixement, allí on s'ha anat produint, al mateix temps que emfasitzaven les seues primeres transposicions del cercle cultural al polític. És així en el treball de F. Pérez Moragón, *La premsa clandestina al País Valencià* (València, 1983), en el de J. Ramos Alfajarín, *La qüestió lingüística en la premsa de Castelló de la Plana (1834-1938)* (Castelló, 1989) o en els de Santi Cortés, *El valen-*

cianisme republicà a l'exili (València, 1993) i *El País Valencià davant el franquisme (1939-1957)* (Montserrat, 1995). En el primer dels treballs de Cortés s'estudia la personalitat de diversos intel·lectuals valencians a l'exili, entre els quals es troben diferents periodistes i les revistes a partir de les quals s'expressaren com a exiliats; el segon és similar pel que fa a la seua construcció, però analitza l'exili interior, la incidència repressora del règim i les veus opositores, sempre des del valencianisme.

Darrerament, alguns professors de la Universitat Autònoma de Barcelona han mostrat el seu interès per aquesta línia d'investigació i han decidit contribuir a la seua ampliació, de la qual cosa deriven els treballs de Mavi Dolç Gastaldo, «La premsa política i independent valencianista», a *Dos-cents anys de premsa valenciana* i «*El Camí*. Setmanari valencianista. Ciutat de València (1932-1934)», a *Treballs de Comunicació*, núm. 5 (Barcelona, 1994), com també el de J. L. Gómez Mompert, «*L'Hora*: l'únic diari valencià en català», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*.

Volem afegir, sense ser una biografia, ni tan sols una autobiografia, sinó una col·lecció d'articles, *Testimoni d'un temps* (Algemés, 1994), l'obra de Martí Domínguez, analitzada per Nello Pellicer, que fa augurar l'empenta de les biografies de periodistes del període franquista que varen tenir una certa relació amb el valencianisme cultural conservador, com fa al cas.

2. La premsa en el procés polític: una dialèctica inapel·lable

Tant per als qui estudiaren i estudien els vincles entre el procés revolucionari en el seu vessant jurídic-polític i social, com per als qui s'han ocupat d'altres manifestacions polítiques contemporànies, la vinculació dels actors del procés amb la premsa s'ha convertit en un objecte d'estudi fonamental. Tant és així, que voler fer ací una llista de tots aquests estudis fóra quasi formalitzar una base de dades sobre les investigacions històriques de caire polític-social, que des dels àmbits valencians han anat sorgint en els darrers vint anys. I, per descomptat, aquest no pot ser el propòsit del nostre article.

Substituïm-ho, doncs, per una repassada, més aviat succinta, de les aportacions més rellevants, més per la seua contribució al coneixement de la història de la premsa que per la resta dels seus valors intrínsecs.

En el terreny d'estudi de la il·lustració i de l'aparició de la ideologia liberal, a més dels múltiples treballs ja esmentats sobre el *Diario de Valencia*, hem de recordar el llibre del professor valencià Fernando Díez Rodríguez, *Premsa agrària en la España de la Il·lustración. El «Semanao de Agricultura y Artes» dirigido a los párrocos (1797-1808)* (Madrid, 1980), com també el seu article «La Valencia de fines del siglo XVIII: aspectos socioeconómicos en los inicios del periodismo local», a A. López i A. Laguna, *Dos-cents anys de premsa valenciana*. No insistirem en el marc de l'estudi de la revolució antifeudal i el procés revolucionari burgès, perquè ja ens n'hem ocupat en part. A partir del període restauracionista, la bibliografia d'interès per a la conformació de la història de la premsa valenciana es configura en tres grans eixos.

El primer emprèn la història política general, des de visions regionals o locals i, a voltes, requereix una certa atenció a les fonts de tipus periodístic que serveixen, a més, per a fixar i analitzar el lligam entre premsa, partits, bàndols caciquistes, xarxes de clients i oposició republicana. En aquest segment podem situar estudis com el de Manuel Martí, *Cossieros i anticossieros. Burguesia i política local (Castelló, 1875-1891)* (Castelló, 1985) i *L'Ajuntament de Castelló de la Plana 1875-1891. Del triomf de la Restauració a l'ascens de la nova política* (Castelló, 1989); el de Rosa Gutiérrez Lloret, *El republicanismo en Alicante durante la Restauración (1875-1895)* (Alacant, 1990); el de Salvador Forner i Mariano García, *Cuneros y caciques* (Alacant, 1990); o l'interessant estudi monogràfic i específic de Paül Limorti, «Idees regeneracionistes i públic lector en el setmanari monover *El Pueblo* (1901-1915)», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*; sens dubte, ací també s'ha de considerar la bibliografia dedicada a la figura de Blasco Ibáñez i al moviment polític que va originar, però ho tractarem més detalladament al punt següent.

El segon eix discorre a través de les alternatives polítiques a què dóna llum el moviment obrer organitzat a partir dels anys vuitanta i en aquest terreny destaca l'obra de Xavier Paniagua i de José A. Piqueras, *Trabajadores sin revolución. La clase obrera valenciana, 1868-1936* (València, 1986), perquè aquest és un llibre compost en gran manera per textos extrets majoritàriament de premsa obrerista de diverses procedències valencianes.

El tercer se centra en la proliferació de premsa d'orientació catòlica, molt especialment a partir de l'última dècada del segle XIX i a recer de l'activisme social-catòlic. En aquest eix se situen els treballs de Vicent Comes Iglesia, «La aparición del *Diario de Valencia* (1911): un factor dinamizador del catolicismo político valenciano», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*, i el de Samuel Garrido, *Los trabajadores de las derechas* (Castelló, 1986) i que, addicionalment, prenen nova força en el corrent d'estudi de la Segona República, especialment gràcies al treball de Rafael Valls, «La prensa de la Derecha Regional Valenciana (1930-1936): un claro ejemplo del periódico como instrumento de la política», a *Dos-cents anys de premsa valenciana o La Derecha Regional Valenciana (1930-1936)* (València, 1992). Té interès, així mateix, l'article de Jaume Iranzo i de Josep Ll. Oroval, «Estudi de dos setmanaris de Carcaixent: *El Avance* i *Juventud* (juliol-novembre de 1933)», a *Al-Gezira*, núm. 8 (Alzira, 1994) o el d'Ismael Sanz, «*El Sueco*. Una aproximació a l'estudi de la dreta a Sueca durant la II República», a *Quaderns de Sueca*, núm. 7 (Sueca, 1986).

Amb tot, com era previsible, el camp d'anàlisi centrat a la Segona República no es limita a la premsa de caràcter catòlic ni dretà, sinó que s'estén a tots els viaranys més entortolligats de la política general i partidària particular. Entre els treballs generals que reten compte de la premsa del moment, han de tenir-se presents el de M. García Andreu, *Alicante en las elecciones republicanas, 1931-1936* (Alacant, 1985); Antoni González, *Los partidos durante la Segunda República en Castellón* (Castelló, 1986); el d'Antonio Lorenzo Górriz, *Movilización popular y burguesía republicana en Castelló de la Plana: las elecciones el 12 de Abril de 1931* (Castelló, 1988). Entre els qui estudien els partits i els moviments de

l'esquerra, tenen interès: Salvador Calatayud, «Anarquistas y republicanos en la prensa local: el semanario *Renovación* de Carcaixent, 1931-1933», a *III Asamblea d'Història de la Ribera* (València, 1983); també Frederic Barber Costella, «Estudio de aproximación histórica y periodística al semanario *El Momento* de Gandia (1930)», a *II Congrés de Joves Historiadors i Geògrafs. Actes* (València, 1992); Josep A. Fernández, «*El luchador*, Diario republicano de Alicante, 1931-1931», a *Revista de Extremadura*, núm. 10 (1993); Maria Salud Sánchez, «*Albor*, 1933-1935» a *Alborada*, núm. 31 (Elda, 1985); l'Agrupació Cultural Alzira, composta per M. J. Pacheco i M. A. Carmona, ha treballat en «La prensa anarquista y anarcosindicalista en el País Valenciano (1873-1938)», a *Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Ayudas a la Investigación, 1986-87*. Volumen V. Historia. Literatura. Música (Alacant, 1992); també sobre la temàtica de la premsa anarquista té interès el llibre d'Eulàlia Vega, *Anarquistas y sindicalistas durante la Segunda República. La CNT y los sindicatos de oposición en el País Valenciano* (València, 1987), i els treballs de Xavier Paniagua, que es va iniciar en la investigació amb una tesi de llicenciatura sobre *Los anarquistas en la II República española. Análisis del Consultorio General de La Revista Blanca (1934-1936)* (València, 1970) i que ha continuat produint treballs sobre el tema, incorporant anàlisis sobre publicistes-periodistes anarquistes (com ara Martí Civera) i ampliant els seus objectius a la resta del moviment polític obrer de l'esquerra. En tot cas, no existeix encara un estudi sobre el periodisme valencià durant la República, més enllà del capítol corresponent d'*Historia del periodismo valenciano* d'A. Laguna. En l'àmbit de la revista cultural convé remarcar el catàleg de l'exposició que el 1990 tingué lloc a la Universitat de València, *La il·lustració gràfica a València* (València, 1990) de J. Pérez Rojas i J. L. Alcaide i el treball de Ximo Revert, «Un model mixte de periodisme cultural. Gràfica i retòrica a *Nueva Cultura* (1935-1937)», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*.

Pel que fa al període de la Guerra Civil existeix l'estudi específic de Joaquim Tomàs Villarroya «La prensa de Valencia durante la guerra civil, 1936-1939», a *Saitabi*, núm. XXII (València, 1972); com també el treball general però acurat en el camp periodístic d'Albert Girona Albuixec, *Guerra i revolució al País Valencià (1936-1939)*, (València, 1986). Hi ha algun estudi localitzat en el terreny de la història local, com el de José Lendoiro, «Prensa local anarquista durante la guerra civil en Ontinyent: *El Productor* y la pérdida de influencia anarquista (julio 1937-enero 1938)», a *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 4 (València, 1994), i aquells dedicats al moment de concentració intel·lectual amb motiu de la designació de València com a capital de la República, a càrrec de Manuel Aznar Soler i Ricard Blasco, especialment *La política cultural al País Valencià, 1927-1939* (València, 1985).

Per la seua part, Enric Borderia Ortiz s'ha encarregat de l'aparell propagandístic desenvolupat a la zona republicana durant la Guerra Civil espanyola, en diversos estudis, entre els quals hi ha «Publicidad en Valencia durante la Guerra Civil», a *II Congrés de Joves Historiadors i Geògrafs. Actes* (València, 1992) i «La propaganda en la Guerra Civil española: la organización republicana», a *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 3 (València, 1993), que

han culminat en la defensa de la seua tesi de llicenciatura sobre *La organización de la comunicación y la propaganda republicana durante la Guerra Civil española (1936-1939)* (inèdita, València, 1994).

3. *El periodista, actor del procés social*

El 1988, en el marc del I Congrés d'Història de la Ciutat de València. En trànsit a la gran ciutat, A. Laguna cridava l'atenció dels investigadors sobre la necessitat de continuar aprofundint en el coneixement particularitzat dels periodistes, considerant-los actors, a voltes decisius i polifacètics, del procés social des de diversos angles. Ho va fer en una ponència titulada «El autor del periódico, un influyente ciudadano»: una lectura d'aquesta aportació, sense que siga gaire metòdica, ja ens fa veure el que queda per fer. Encara són molts els periodistes amb una càrrega política amb prou feines albirada per la historiografia actual i que, per això mateix, mereixerien ser objecte de recerques més minucioses, potser biogràfiques, que aprofundiren les distintes facetes de la seua implicació contextual.

Hi ha alguns periodistes biografiats. Hem remarcat els treballs sobre J. Maria Bonilla, Peris i Valero, Morote, etc. Afegim-ne algun més. Probablement qui més atenció dels investigadors ha suscitat —i ho continua fent— ha estat Vicente Blasco Ibáñez, des del moment que el seu vessant periodístic va estar unit a uns altres de gran significació i transcendència pública: novel·lista, polític, en tots dos terrenys amb un èxit popular notable. Citem els treballs de F. León Roca, *Blasco Ibáñez. Política y periodismo* (València, 1970) o *Vicente Blasco Ibáñez. Contra la Restauración. Periodismo político, 1895-1904* (València, 1978); l'interessant article de J. M. Millàs, «Vicente Blasco Ibáñez, periodista y político», a *Triunfo*, núm. 571 (setembre de 1973); el llibre col·lectiu *Vicente Blasco Ibáñez, la aventura del triunfo* (València, 1967), que va acompanyar una magnífica exposició sobre el personatge; el llibre de C. Iglesias, *Vicente Blasco Ibáñez, un novelista para el mundo* (Madrid, 1985), i, sobretot, tot i que no s'aturen només en el Blasco periodista i es dediquen a analitzar el moviment polític que va originar, en tota la seua riquesa i càrrega polític-social, els treballs de Ramis Reig, *Obrers i ciutadans. Blasquisme i moviment obrer* (València, 1982) i *Blasquistas y clericales. La lucha por la ciudad en la Valencia de 1900* (València, 1986). A la prolongació del moviment blasquista i a la seua premsa —sempre amb *El Pueblo* com a pal de paller— han estat dedicats els estudis de Vicent Franch, *El blasquisme: reorganització i conflictes polítics (1929-1936)* (València, 1984) i de Vicent Alòs, *Reorganización, supremacía y crisis final del blasquismo (1929-1936)* (València, 1992). Concretant-se al diari, a la seua significació ideològica i a la seua capacitat mobilitzadora, per bé que ocupant-se només dels primers anys de la publicació, l'article de Vicent Mir, «*El Pueblo*. Compromiso y empresa», a *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 3 (València, 1993).

Tot i que no se centra en *El Pueblo*, sinó en la totalitat dels diaris de la ciutat de València del principi del nou-cents, el treball de Carles Sanz Marco, en articles com «Los folletines de *El Mercantil Valenciano* y *El Pueblo* (1890-1923)» o

«Aproximación a la presencia de la literatura en la prensa valenciana de principios del siglo XX», a *Treballs de Comunicació*, núm. 5 (Barcelona, 1994), representa un original estudi serial dels fulletons —de la literatura— que inclou la premsa, en què destacarà una altra vegada la figura del novel·lista Blasco Ibáñez.

També s'ha guanyat una certa atenció, tot i que gairebé sempre des de la investigació generada fora de l'àmbit valencià, la figura d'Antoni Aparici i Guijarro (1815-1872), periodista i polític tradicionalista que saltà del neocatólicisme al carlisme. La major part dels treballs sobre la seua figura es fixen més en allò que en això. Així els treballs de R. Olivar-Bertrand, *Aparici y Guijarro* (Madrid, 1962) i el més recent i documentat de J. L. Villacorta, *La derrota intelectual del carlismo. Aparici y Guijarro frente al siglo* (Bilbao, 1990). Amb tot, per al coneixement de l'activitat periodística del personatge —que va sostenir empreses com *La Restauración*, *El Pensamiento de Valencia*, *La Esperanza*, *La Estrella* o *La Regeneración*— són de gran interès els treballs de Begonia Uriguen, «La prensa contrarrevolucionaria durante el reinado de Isabel II», a A. Gil Novales (ed.), *La prensa de la revolución liberal* (Madrid, 1983, p. 583-612) i *Orígenes y evolución de la derecha española: el neo-catolicismo* (Madrid, 1986).

Un cas semblant ocorre al periodista vinarossenc, iniciador del republicanisme espanyol, Wenceslau Ayguals d'Izco. A la seua figura han dedicat treballs Víctor Carrillo, «Marketing et éditions au XIXème. siècle», a DDAA *L'infra-littérature en Espagne aux XIX et XX siècles* (Grenoble, 1977) i «El periódico 'Guindilla' (1842-1843) de W. Ayguals de Izco y la evolución de las ideas republicano-federalistas en España», a *La prensa en la revolución liberal* (Madrid, 1982, p. 37-55), i Antonio Elorza, «Periodismo democrático y novela por entregas en Wenceslau Ayguals de Izco», a *La utopía anarquista bajo la Segunda República española y otros ensayos* (Madrid, 1973); també s'han fixat en aquest personatge tots els especialistes que han tractat la literatura popular i la de folletó del segle XIX, com Ferreres, etc.

Destaquem també la reedició que l'Institut d'Estudis Joan Gil-Albert, de la Diputació Provincial d'Alacant, ha fet de diverses obres del periodista i novel·lista enguerí Manuel Ciges Aparicio. L'edició ha estat a cura del professor Alonso, bon coneixedor del periodisme espanyol i de la seua relació amb el *noventayochismo*. Hi pren rellevància el preàmbul del professor Alonso per a l'obra de Ciges, *El libro de la decadencia. Del periodismo y de la política* (Alacant, 1986).

Amb tot, ni tan sols aquestes quatre figures del periodisme valencià i espanyol compten amb estudis exhaustius centrats en la seua activitat en el camp de la premsa. La mereixen, com també molts d'altres de l'entitat de Teodor Llorente —a qui es varen dedicar alguns treballs als anys vint i trenta—, Fèlix Pizcueta, Querol, Azzati, Soriano, Pascual i Genís, Francesc Castells, Buil, Guasp i tants d'altres.

4. La premsa en els estudis de comunicació social

En acabar l'actual curs acadèmic es llicenciarà la cinquena promoció d'estudiants de Ciències de la Informació, branca de Periodisme, del Centre d'Estudis

Universitaris del CEU San Pablo de València. Ara com ara, és l'únic centre de formació de llicenciats en Ciències de la Informació que existeix al País Valencià. Ja hem recorregut una part de la drecera, però això no és comparable amb el bagatge assolit pels departaments de Periodisme o d'Història de la Comunicació Social de les facultats més antigues de la resta de l'Estat. Els estudis sobre història de la premsa fonamentats en les noves perspectives d'anàlisi històrica i sobre mètodes d'anàlisi renovats responen, lògicament, a la perspectiva temporal que hem dibuixat.

Responen, així mateix, a l'empenta que un dels seus principals promotors, el professor Antoni Laguna, eis ha pogut donar, almenys des de la celebració del I Congrés Internacional de Comunicació Social (València, 1990) i la publicació del seu llibre, ja clàssic i que hem citat repetidament, *Historia del periodismo valenciano*. Tots dos esdeveniments, coincidents, suposaven un esforç d'actualització dels materials dispersos o simplement inexistents, sobre la història del periodisme valencià, però no des d'una visió de col·leccionista, sinó d'historiador guiat pel mètode d'anàlisi dialèctica. El problema evident de l'obra escrita consistia en el fet que el llibre tractava una síntesi explicativa del periodisme valencià, amb un intent de periodificació i de globalització, però sense comptar amb la preexistència d'obres d'anàlisi monogràfica.

El pas següent era, doncs, la conformació d'un equip d'investigadors, especialitzats en el camp de la comunicació social, que anessen emprenent aquests estudis monogràfics. D'aquesta manera ha anat creixent l'interès en l'Àrea d'Història de la Comunicació Social del Centre d'Estudis Universitaris del CEU, que ha incorporat investigadors —Francesc A. Martínez, Enric Borderia, Immaculada Rius o Enrique Selva— els treballs dels quals circulen, efectivament, per l'ampli camp d'interès de la història del periodisme i de la comunicació contemporània.

Els temes tractats són molt diversificats, ja que els buits són múltiples, també. Es tracta d'orientacions plurals entre les quals destaquen les investigacions sobre les infraestructures de la comunicació (xarxa de comunicacions terrestres i marítimes, telègraf, telèfon, etc.) i la seua relació amb la construcció de l'estat-nació, assumpte que ha estudiat, per exemple, Immaculada Rius a «El teléfono en Valencia. Y la luz se hizo noticia», a *Dos-cents anys de premsa valenciana*. També s'ha avançat en el terreny de les relacions entre cultura popular (o popularitzada) i comunicació de masses, línia que comença amb el treball de Francesc A. Martínez i Immaculada Rius, «Comunicació popular i literatura popularitzada: el plec de cordell a la València del segle XIX», a *Comunicación y Estudios Universitarios*, núm. 2 (1992). La història de l'ofici de periodista i de les seues organitzacions és explorada per la professora Rius, que investiga l'Associació de la Premsa de València; el tema de la censura, el tracta el professor Borderia, mentre que el professor Selva Roca de Togores s'ocupa tant de les revistes avantguardistes dels anys vint com de les relacions entre premsa, discurs i feixisme als trenta.

Un territori que aquests historiadors de la premsa estan disposats a conquerir és el de les monografies sobre els diversos periòdics que han anat sor-

gint al País Valencià a l'època contemporània, com a mínim aquells que han jugat un paper rellevant des de diferents punts de vista. Concebuda com una feina a llarg termini, el moment de l'eixida el marca el llibre de Laguna i Martínez (coord.), *Historia de Levante-El Mercantil Valenciano, 1834-1992* (València, 1992).

Sens dubte, queda molt de camí per recórrer. En la mesura que es vagen incorporant nous investigadors i noves línies d'investigació, s'aniran cobrint objectius més ambiciosos. Amb tot, convé assenyalar la voluntat d'aquest grup valencià de conèixer i debatre els mètodes i les aportacions d'altres grups d'investigació de l'Estat, voluntat que al novembre de 1994 es materialitzà al II Congrés Internacional de Comunicació Social, fet al Grao de Castelló, sota el lema «La comunicació social a l'Espanya contemporània».

V. Addenda: política institucional i estudis sobre comunicació social

Si abans llançàvem una queixa a propòsit de la situació hemerogràfica que troben els investigadors del País Valencià, ara afegim la precarietat de la iniciativa privada en matèria editorial i en la seva decantació cap als estudis d'història de la premsa i de la comunicació social en general. Hi ha, és clar, excepcions, però són ben comptades. De manera que les institucions públiques han anat suplint aquestes mancances en els darrers anys.

La política de promoció pública d'estudis i de publicacions sobre comunicació social al País Valencià ha estat mancada d'una entitat significativa fins a la instauració del règim autonòmic l'any 1982. Des d'aleshores, aquesta activitat s'ha centrat en la Generalitat Valenciana, especialment per mitjà dels departaments de Presidència i de Cultura. Encara que convé no obviar el reforçament de la promoció investigadora (amb convocatòries anuals d'ajuts a la investigació i publicacions pròpies) de les diputacions provincials i els seus respectius instituts *ad hoc*: Alfons el Magnànim-IVEI, en el cas de la Diputació de València; Institució Cultural Joan Gil-Albert, en el cas de la d'Alacant.

Des dels departaments esmentats de la Generalitat Valenciana, el punt de partida el marca la celebració, el 1984, del Fòrum Internacional sobre Premsa i Informàtica, les ponències del qual van ser publicades el mateix any amb el lema «Informàtica y comunicació». La Direcció General de Mitjans de Comunicació Social i Relacions Informatives va editar el 1987 *La informació a la Comunitat Valenciana*, que constitueix el primer intent d'indagació en el conjunt del món de la comunicació valenciana.

L'any 1990, aquest centre directiu va promoure el congrés València: Dossents Anys en Primera Plana, que tracta el tema de la premsa des de diverses perspectives científiques. Les actes, les va publicar la Generalitat Valenciana el 1992. El 1990, el coordinador del congrés, A. Laguna, va publicar *Historia del periodismo valenciano*, editada igualment per la Generalitat i que és una peça bàsica per al coneixement del periodisme valencià des dels seus orígens fins a l'actualitat.

Igualment, aquesta Direcció General impulsà els congressos amb el lema «Què mires», dirigits a l'estudi de les repercussions que els mitjans de comunicació poden causar al públic infantil. Les actes del primer congrés es van publicar el 1991.

Així mateix, el 1994 aquest centre va organitzar el II Congrés Internacional de Comunicació Social, continuació d'aquell que s'havia fet a València el 1990, aquesta vegada sota el lema «La comunicació social a l'Espanya contemporània», que va tenir lloc a Castelló al novembre de 1994, i les actes del qual, editades per Francesc A. Martínez, segurament ja hauran sortit quan llegeuquen això.

Finalment, la Direcció General de Mitjans de Comunicació Social i Relacions Informatives ha patrocinat la publicació de diverses obres de les organitzacions professionals de periodistes, com ara el llibre d'Adolf Beltran i d'Àngel Martínez, *Periodistes per la democràcia* (1993) i el d'Enric Bellveser, *L'experiència multimèdia. La documentació als mitjans de comunicació* (1994), autors pertanyents a la Unió de Periodistes del País Valencià.

Ha coorganitzat, també, amb la Federació Valenciana de Municipis i Províncies i el Centre d'Estudis Universitaris de CC Informació del CEU San Pablo, les Jornades de Comunicació Local en la Comunitat Valenciana, al maig de 1994, les actes de les quals aparegueren sota el títol de *Comunicació Social a la Comunitat Valenciana* (València, 1994).

Pel que fa a la Conselleria de Cultura, la política de publicacions sobre comunicació social, l'ha compartida amb els seus organismes autònoms, especialment l'Institut de les Arts Escèniques, la Música i la Cinematografia. Dins les publicades directament per la Conselleria, hi trobem *Tecnología y comunicación* (1986) i *Programa, la prensa y la escuela* (1986), de Xavier Fuster, com també l'obra col·lectiva *Historia del cine valenciano* (1991), coeditada amb l'Ajuntament de València, el diari *Levante-El Mercantil Valenciano* i d'altres institucions privades; i, finalment, així com *La comunicación audiovisual* (1993), de Francesc Campos, *Redacción y diseño de prensa* (1993), de Rafaela Lillo i *El cine y la televisión* (1994), d'Adolf Bellido.

L'Institut Valencià de les Arts Escèniques, la Música i la Cinematografia manté una línia editorial molt rellevant en matèria de cinema gràcies a la Filmoteca Valenciana, que té diverses col·leccions dedicades al cine o als cineastes valencians, amb llibres com el de Joan M. Llopis, *Juan Piqueras: el Delluc español* (1988); el de Fèlix Fanes, *El cas CIFESA: vint anys de cinema espanyol, 1932-1951* (1989), o bé dedicades al cinema espanyol, com ara l'obra col·lectiva *Escritos sobre el cine español, 1973-1987* (1989), o la de Carlos F. Heredero, *Las huellas del tiempo. Cine español, 1951-1961* (1993), aquesta última coeditada amb la Filmoteca Española, amb qui manté una línia de col·laboració editorial a destacar. També podem remarcar les obres dedicades al cinema mundial o les centrades en aspectes generals del llenguatge cinematogràfic, com l'obra col·lectiva *El relato electrónico*, de Vicent Sánchez Biosca, *Teoría del montaje cinematográfico* (1993), etc.

La Filmoteca Valenciana edita també la revista *Archivos de la Filmoteca: Revista de Estudios Históricos sobre la Imagen*, apareguda el 1989 i conside-

rada com una de les publicacions europees més prestigioses en la seua especialitat.

Des de la Direcció General de la Joventut —avui dia Institut Valencià de la Joventut—, s'han promogut algunes publicacions com *Radio e informació*, d'Arturo Orrico. Des d'alguna altra conselleria s'han publicat ocasionalment obres sobre comunicació, en la mesura que incidien sobre les seues competències. També l'entitat pública Radiotelevisió Valenciana, per mitjà del seu Consell d'Administració, manté una línia de publicacions sobre mitjans àudio-visuals.

Alguns d'aquests exemples, és evident, s'allunyen del nostre propòsit de destacar la producció sobre història de la premsa elaborada al País Valencià, però n'hem cregut oportuna la inclusió per a introduir, almenys, una panoràmica dels camins pels quals discorre la relació entre investigació en mitjans de comunicació i suports editorials. En tot cas, i a manera de conclusió, podem dir que les institucions públiques, sotmeses als seus propis ritmes administratius i/o polítics, han pres una iniciativa en el camp de les publicacions relacionades amb la comunicació en general que, sens dubte, respon a l'interès social que la matèria suscita, però, d'una altra banda, els editors privats no semblen respondre al mateix estímul. Acabem desitjant que això primer es mantingue i que el segon es corregesca; només així els estudis sobre història de la premsa i sobre comunicació social en general podran acomplir el seu objectiu acadèmic i social.

Notes biogràfiques

Francesc Andreu Martínez Gallego és doctor en Història, coordinador del Departament d'Humanitats i professor d'Història del Periodisme Espanyol i d'Història Contemporània a la Facultat de Ciències de la Informació del CEU San Pablo de València. Autor de *Prensa y partido en el progresismo valenciano. José Peris y Valero (1821-1876)*. València, 1994.

Antoni Laguna Platero és doctor en Història, subdirector d'Investigació i professor d'Història del Periodisme Valencià al mateix centre de València. Autor d'*Historia del periodismo valenciano. 200 años en primera plana*. València, 1990.

Antonio Vallés y Copeiro del Villar és doctor en Ciències de la Informació en el vessant àudio-visual, llicenciat en Dret, coordinador del Departament de Ciències Jurídiques i Ètica i professor de Dret de la Informació, dels Mitjans Àudio-visuals i de la Publicitat també a la Facultat de Ciències de la Informació del CEU San Pablo de València. Autor d'*Historia de la política de fomento del cine español*. València, 1992.